

АЛИШЕР НАВОИЙ ТАРИХИЙ АСАРЛАРИ ЛЕКСИКАСИДАГИ ЎЗ ДАВРИДА ЭСКИРГАН БИРЛИКЛАР

Дилноза АБДУВАЛИЕВА – ф.ф.б.ф.д. [PhD]

dilnoza6681@mail.ru

Аннотация

Мақолада Алишер Навоий тарихий асарлари (“Тарихи мулуки Ажам” ва “Тарихи анбиё ва ҳукамо”) лексикасида қўлланган архаизм-лексема, архаизм-семема ҳамда грамматик архаизмлар атрофлича таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: лексика, терминология, янгилик бўёғи, эскилик бўёғи, архаизм, архаизм-лексема, архаизм-семема, грамматик архаизм, қадимги туркий тил, эски туркий тил, эски ўзбек адабий тили.

Аннотация

В статье представлен детальный анализ лексемы архаизма, архаизма-семемы и грамматического архаизма, использованных в лексиконе исторических произведениях Алишера Навои (“Тарихи мулуки Ажам” ва “Тарихи анбиё ва ҳукамо”).

Ключевые слова: лексика, терминология, новизна, старомодность, архаизм, архаизм-лексема, архаизм-семема, грамматический архаизм, древнетюркский язык, староузбекский язык, староузбекский литературный язык.

Annotation

The article presents a detailed analysis of the lexeme of archaism, archaism-semema and grammatical archaism used in the lexicon of historical works of Alisher Navoi (“Tarihi muluki Ajam” and “Tarihi anbiyo va hukamo”).

Key words: vocabulary, terminology, novelty, old-fashioned, archaism, archaism-lexeme, archaism-semema, grammatical archaism, Old Turkic language, Old Uzbek language, Old Uzbek literary language.

Тил, айниқса, унинг луғат бойлиги доим ўсиш-ўзгаришда. Бундай ўсиш-ўзгариш тез ва узил-кесил содир бўлмайди. Шу сабабли замонийлиги жиҳатидан ҳар хил birlikлар ёнма-ён яшаб туради. Луғат бойлигида замонийлиги жиҳатидан икки асосий қатлам мавжуд: замонавий қатлам ва замондош қатлам [12, 100].

Замонавий қатламга маълум бир давр тил амалиётида одатдаги деб қаралувчи лексемалар киритилади. Бу қатламдаги лексемалар на янгилик ва на эскилик бўёғига эга бўлмайди. Лексемаларнинг кўпчилиги ҳам шундай [12, 100].

Замонавий қатламга мансуб деб белгилашда лексеманинг якка шахслар нутқидаги мавқеи эмас, балки умумтилдаги мавқеи асосга олинади.

Лексемани замонавий қатламга киритишда уларнинг нутқдаги ишлатилиш миқдори ҳам асосга олинмайди. Нутқда кўп ишлатиладиган лексема, одатда, замонавий қатламга мансуб бўлади.

Замонавий қатламга киритилувчи лексема шу тил эгаларининг барча аъзоларига таниш бўлиши ҳам, барчанинг тилида ишлатилиши ҳам шарт эмас. Ҳар бир соҳанинг терминологияси, одатда, шу соҳанинг вакилигина таниш бўлади, бошқаларга бу терминларни билиш зарурияти бўлмайди; умумнутқда бундай терминлар ишлатилмайди. Шунга қарамай терминлар замонавий қатламга киритилаверади.

Замонавий қатламга киритиладиган лексема бир асосий талабга жавоб бериши керак: на янгилик ва на эскилик бўёғи бўлиши лозим.

Кўринадики, лексемаларнинг замонийлигини актив-пассив қатламлар деб номлаш ва тавсифлаш тўғри бўлмайди. Актив-пассивлик луғат бойлигига бошқа жиҳатдан – миқдорий ёндашиш бўлиб, луғат бойлигини бундай ўрганиш, албатта, муҳим назарий ва амалий хулосаларга олиб келади.

Янгилик ёки эскилик бўёғи бор лексемалар луғат бойлигининг замондош қатламини ташкил қилади. Бундай қатлам тилнинг ҳар бир

тараққиёт босқичида мавжуд бўлади, зотан, луғат бойлиги доим ўсиб-ўзгариб туради. Шу сабабли луғат бойлигида замондош қатлам ҳам яшайди.

Замондош қатламда ўзаро бири иккинчисининг акси бўлган ҳодисалар мавжуд: янгилик бўёғи бор лексемалар, эскилик бўёғи бор лексемалар. [12,101]

Биз қуйида Алишер Навоий қаламига мансуб тарихий асарлар лексикасидаги ўз даврига кўра эскилик бўёғи бор лексемалар хусусида фикр юритамиз.

Эскилик бўёғи бор тил бирлиги архаизм (юнонча *arshaios* – “қадимги”) дейилиши маълум. Лексемалардаги турига лексик архаизм дейилади [12,101].

Лексеманинг эски бўлиши бошқа-ю, эскилик бўёғига эга бўлиши бошқа. Архаизм у истемолда бўлган давр тилининг луғатига хос бўлиб, бошқа луғавий бирликлардан эскилик бўёғи борлиги билан фарқланиб туради.

Истемолдан умуман чиқиб кетган, тил тараққиётининг ўтмиш босқичига мансуб бўлган лексик бирликларни бугунги кун нуқтаи назаридан архаизм деб баҳолаш мумкин эмас. Булар ўтмишнинг лексик бирликлари бўлиб, архаизм ёки архаизм эмаслиги тил тараққиётининг ўша босқичига кўра белгиланади.

Архаизмнинг пайдо бўлиш сабабини изоҳлаш кўпинча қийин бўлади. Архаизм асли лексик бирликнинг бирор жиҳати эскириб, ўз ўрнини бошқа лексик бирликка бўшата бориши натижасида пайдо бўлади. Бу жараён турлитуман сабаблар билан воқе бўлади. Архаизм, умуман, синонимияга асосланади, шунга кўра архаизмнинг пайдо бўлишини изоҳлашда синонимик муносабатдаги лексик бирликларнинг ҳолатига, тараққиётига суяниш лозим. Бунда, асосан, қуйидаги сабаблар кўрсатилади:

- 1) Синонимлар нутқда бир хил ишлатилмаслиги туфайли улардан баъзилари архаизмга айланади: авваллари кўп ёки бошқалари билан тенг қўлланган лексик бирлик ўз синоним(лар)ига қараганда нутқда оз ишлатилиб,

архаик тус олади. Масалан, Навоийнинг тарихий асарлари “Тарихи анбиё ва ҳукамо” [11] ва “Тарихи мулуки Ажам” [12] луғат таркибида “қуёш” маъносини ифода этиш учун *quyaš* [12, 729b11] – *günäš* [11, 711a1] – *künäs* [12, 737a14] – *mehr* [12, 736a29] синонимларидан фойдаланилган. Ушбу маънодошлик қаторини ҳосил қилувчи лексемаларнинг қўлланиш частотасига эътибор қаратилса, ҳар икки асар лексикасида уйғур-қарлук, қипчоқ шеваларига хос *quyaš* 6 марта, унинг ўғузча фонетик варианты *günäš* 5 марта, *künäs* варианты эса 1 марта, арабча *mehr* сўзи 2 марта “қуёш” маъносида қўлланишда бўлганини кўриш мумкин. Эски ўзбек адабий тили даврига келиб қадимги туркий тил ва эски туркий тилда фаол қўлланишда бўлган *künäs* [11, 327] лексемаси архаиклаша бошлаган.

- 2) Полисемем лексеманинг ўз синоними бор семаси, бир томондан, шундай синонимнинг мавжудлиги таъсирида, иккинчи томондан, шу полисемем лексеманинг бошқа семаси таъсирида ўз ўрнини бўшата боради. Натижада, бундай семанинг ҳам, синонимнинг ҳам тилдаги мавқеи ўзгаради. Масалан, *jarima* лексемасида “тавон олиш” [АНАТИЛ, I, 566] маъноси устун бўла бориши билан бу лексеманинг “туноҳ” маъноси архаиклаша борган: *Raáyuaya xirojni artturdi va sipáhīya juzviy jarima üčün qatlni lázim tuttī* [12, 740a27]. Тарихий асарлар матнида муаррих “туноҳ” маъносини ифодалаш учун *ayb* [11, 720a21] – *gunáh* [12, 740a25] – *yazuu* [11, 717b29] – *xatá* [12, 737a4] каби лексемалардан унумли фойдаланган.

Юқоридаги ҳолатлар архаизмнинг пайдо бўлишини чуқур изоҳлаб бермайди. Архаизмнинг пайдо бўлишидаги асл сабабларни аниқлаш мураккаб изланишлар олиб боришни талаб қилади. Зеро, архаизмнинг юзага келиши тилда содир бўлиб турадиган ҳодиса ва лексемаларга хос семантик тараққиёт, ўзгаришлар билан боғлиқ. Бундай жараённи, бир томондан, тил тараққиётининг фақат ҳозирги босқичи билан чегараланган ҳолда ўрганиб бўлмайди; иккинчидан, архаизмга олиб келадиган ҳар бир жараён ҳар гал индивидуал ёндашишни талаб қилади [12, 107].

Маълумки, лексик архаизм ўз моҳиятига кўра архаизм-лексема, архаизм-семема каби гуруҳларга бўлинади [12, 104]. Алишер Навоий тарихий асарларида истеъмолда бўлган архаик қатламга кирувчи бирликларни шу асосда таҳлил қиламиз.

Архаизм-лексемалар. Архаизм-лексемада лексема яхлитлигича эскирган бўлади. Тарихий асарлар матнида “худо, яратувчи, тангри” маъноси туркийча *teŋri* [12, 729b 24], арабча *iláh* [11, 713b7] – *xáliq* [11, 718b29] – *haq(q)* [11, 719a15] – *alláh* [11, 706b24], форсча-тожикча *xudáy* [12, 742b21] – *yazdán* [11, 719a13] – *parvardigár* [11, 708b13] каби лексемалар ёрдамида ифодаланган. Тўққиз сўздан иборат ушбу маънодошлик қаторидаги *yazdán* архаизм-лексемасидан муаллиф услубий восита сифатида фойдаланади: *Har kimni xalás qilsa eldin yazdán, Ne taŋ aŋa umri abadiy bolsa nihán* [11, 719a13]. Кузатишлар тарихий асарлар сўз бойлигида ушбу маънодошлик уясига тегишли *yazdán* лексемасининг энг катта каммаҳсул (1 марта), *haq(q)* лексемасининг эса энг фаол (91 марта) қўлланганлигини кўрсатди.

Асарлар матнида “чўл, дашт, биёбон, саҳро” маъноси куйидаги сўзлар орқали ифода этилади: *biyábán: ... anīŋ sipáhi Jálut vahmidin biyábánda isiy havá šiddatidin mutafarriq bolub, üč yüz on kiši bilä Jálutqa yetišdi* [11, 719b17]; *bádiya: ... ta haq taálá ul qavmnī qīrq yil ul bádiyada azáb bilä halák qildī* [11, 717a4]; *dašt: Va Yunus a.s. tiŋl erdi, neča kundin soŋra yana taŋ-u dašt azimati qildī* [11, 719a3]; *sahrá: Baytul-muqaddasniŋ sahrási ustīya kelib, bošlarin yaloŋ qilib tazarru' qildilar* [11, 721a1]; *yazi: Va sekizinči balá ul erdikim, yazi vuhuš va sibáini haq taálá alarya musallat qildikim, azáb qildilar* [11, 716a10]. Кузатишлар шуни кўрсатдики, қадимги туркий тилда “чўл, саҳро, текис ер” семасида қўлланишда бўлган асли туркийча *yazi* [ДТС, 251] лексемаси форс-тожик ва араб тилларидан ўзлашган ўзлашма лексемаларнинг эски ўзбек адабий тилига сингиб, фаоллашиб кетиши натижасида архаик тус ола бошлаган.

Маълумки, ўзлашма сўзларга, бир томондан, халқаро алоқалар натижаси, иккинчи томондан эса, тилни бузиш манбаи тарзида муносабатда бўлинган. Муайян минтақадаги қўшничилик, савдо-сотиқ, дипломатик алоқалар ва ҳ.к. тарихий алоқалар у ёки бу тилда ўзлашмаларнинг пайдо бўлишига замин яратади. Ўзлашмалардан холи бўлган бирон бир тилни топиш амри маҳол [11, 28].

“Шаҳар, қишлоқ, турар жой” [12, II, 108] маъноси асарлар матнида сўғдча *kent* ҳамда арабча *šahr* ўзлашмалари ёрдамида англашилган. Юқоридаги семема асарлар сўз бойлигида, асосан, *šahr* (89 ўринда) лексемаси воситасида ифодаланган. *Kent* сўзи эса нисбатан каммаҳсул бўлиб, 9 марта қўлланган. Бу эса қадимги туркий тил ҳамда эски туркий тилда фаол истеъмолда бўлган *kent* лексемасининг эски ўзбек адабий тили даврига келиб бирмунча архаик тус олганини кўрсатади.

Қадимги туркий тилда “эр, эркак” маъносида фаол истеъмолда бўлган туркийча *erän* [11, 176] сўзи ушбу тарихий асарларда “эркак жинси, аёлнинг зидди” маъносида қўлланган: ...*yüz qiz va oyul-barisın barçasıya eränlär libası kiydürilgän ärasta qilib ...* [11, 721b26]; *Yana bir nečä kün Humáy aldī mulk, Eränlär borib içigä qaldī mulk* [12, 732b22]. Бу даврга келиб ушбу лексемада эскилик бўёғи сезилиб қолди. “Тарихи мулуки Ажам”да “эркаклар, эрлар” маъноси арабча *zukur* ўзлашмаси орқали ифодаланган: *Va inásni zukurđin ayirdi va durj içindä dedikim, yaquti násuftadur* [11, 722a4].

Қадимги туркий тил ва эски туркий тилда “сув тўпланадиган жой, гирдоб маъносида қўлланган туркийча *egrim* [11, 166]” лексемаси аста-секинлик билан ўз ўрнини форсча-тожикча *girdáb* ўзлашмасига бўшатиб бера бошлади: *Samud qavmini fasád va makáni egrimidä yarqa qilyan yergä yetib, suv tiláb içkändin soňra hamul girdábqa čömdi* [11, 707b24].

“Фойда, баҳра, нафъ” маъноси асарлар матнида *asiy – maslahat – naf – sud – fáyda* маънодошлари ёрдамида ифодаланган: *Kišigä bolsa kökkä čiqmoq fan, Ne asiy körsä áqibat madfan* [12, 729b3]; *Áqil uldurkim, bu qisqa umrnı bir*

nimägä sarf qilyaykim, zaruratroqdur, ya'ni áxirat maslahati va teñri taála rizási [11, 728b6]; *Ilyás a.s. ĉun alarğa üĉrüb dedikim, ey nádán qavm, bu jamádlardın heĉ naf' va zarar yoqdur* [11, 718b28]; *Va Málik bu savdáđın masrur erdikim, Misrda anıñ bahásidın sud mutasavvar erdi* [11, 711a11]; *Ĉun fáydasi yoq erdi* [12, 738b17]. Бу ўринда муаллиф юксак бадий маҳоратини ишга солади ва туркийча *acuz* архаизм-лексемасидан нутққа кўтаринки, назокатли руҳ бериш учун фойдаланади, лексема услубий восита сифатида яшайди. Ўз ўрнида бу сўз эски ўзбек адабий тили даврига келиб арабча ва форсча-тожикча маънодошлари таъсирида эскилик бўёғига йўғрилади.

“Гувоҳлик” маъноси туркийча *tanıyluq* [11, 532] ҳамда арабча *šahádat* сўзлари ёрдамида очилади: *Va Zulayhá ul jamáat bilä Yusuf a.s.nıñ pákligiga tonıyluq berib va aziz infiáldin Zulayháni taláq qıldı* [11, 709b21]; *...on oyluñ iläyiñdä šahid bolsalar, soñra özüñ šahádat tapıb, teñri taála tavbañni qabul qilyay* [11, 720a14].

Қадимги туркий тилда “сўрамоқ, тиламоқ, истамоқ” маъноларида фаол кўлланишда бўлган *qolmoq* [11, 454] архаизм-лексемаси [12, 50] асарлар сўз бойлигида *istamoq, tilamoq* каби туркийча феъллар билан маънодошлик ҳосил қилган: *Va sözi tügägändin soñ iymán arz qilib, Musá alayhissalámğa uzr qoldi* [11, 716b3].

“Тарихи мулуки Ажам”да “тўрва, халта, қоп” маъноси туркийча *tobra* ҳамда арабча *xarita* лексемалари ёрдамида ифода этилган: *Va men ul tašni alib tobraya saldim* [11, 720a3]; *Sáhirlär kelib, iki yılan xaritadin ĉiqardilarkim, iki uy boldilar* [11, 726b25]. Ушбу маъно Навоий асарларида қадимги туркий тил ва эски туркий тилда истеъмомда бўлган *sanaĉ* [12, 24] сўзи орқали ҳам ифодаланган, аммо бу сўз тарихий асарлар матнида кузатилмайди.

Ушбу асарда қадимги туркий тилда “туҳфа, эҳсон” маъносида истеъмомда бўлган форсча-тожикча *baxšiš* [11, 89] ўзлашмаси “ҳадя, туҳфа, инъом, эҳсон; мурувват, карам, марҳамат” маъносида намоён бўлган: *Jabrail a.s. kelib, baxšiš bašáratin keltürüb dedikim, Uryániñ rizásin hásil qil, teñri taála*

karami bilä xud gunáhiñdin ötti [11, 720b17^18]. “Кўл” маъноси ҳар икки асар сўз бойлигида *ilik – qol – dast – yad* маънодошлик қаторидаги лексик бирликлар ёрдамида ифода этилган: ... *turunj kesärya ilikläridä bičaqqlar erdi* [11, 711a23]; *Čiqardī jahān mulkīdīn vāyasiz, Qolī kām naqdīdīn māyasiz* [12, 733b24]; ... *zor dast bilä Rustamni tutqay* [12, 732a11-12]; *Čun boldī bihišt sarī ma vāsī anīñ, Ne qaldī asá, ne yadī bayzāsī anīñ* [11, 717b14]. Туркийча *ilik* [11, 207] лексемаси синонимик қатордаги туркийча *qol*, форсча-тожикча *dast*, арабча “кўл” маъносидаги *yad* (ушбу сўз *yadī bayzá* “оқ кўл, ялтироқ кўл” маъносида Мусо пайғамбарнинг кўлига нисбатан кўлланган) сўзларидан эскилик бўёғига эгалиги билан фарқланади.

“Қайтмоқ” маъноси туркийча *уанмақ – қайтмоқ* феъл лексемаларида ўз ифодасини топган: ...*qaysarnīñ qizīn qolub, Rumdīn yandī* [12, 732b25]; *Šāpur fath va nusrat bilä qayttī* [12, 735b22] Маънодошлик қаторидаги *уанмақ* [11, 231] лексемаси ўз маънодошидан архаик тусга эгалиги билан фарқланади. Ушбу бирликларнинг кўлланиш частотасига эътибор берилса, асарлар матнида *қайтмоқ* 22 марта, *уанмақ* 8 марта ишлатилганига гувоҳ бўламиз.

“Нон” маъноси асарлар матнида беш ўринда форсча-тожикча *nān* ҳамда икки ўринда туркийча *ötmäk* архаик лексемаси билан ифода этилган: *Qalyānīya nān toyrab, itkä berdi ersä, halāk boldī* [12, 735b1]; *Hājar andīn yarūčaq bilä un qilib, ötmak pišurdī* [11, 709a14]. “Кийим, уст-бош, либос” маъноси туркийча *ton*, арабча *libās* ҳамда *kisvat* ўзлашмалари орқали ифодаланган: ... *alardīn bir pašmina ton va bōrk va bir asāsī bor erdi* [11, 725a7]; *Va ul gāhlar özgä libās kiyib, anī tanīmas eldīn istifsār qilur erdi* [11, 720a20]; *Čun insān kisvatin ādamgä kiydürdilär* [11, 705a11]. Мазкур маънодошлар орасида *kisvat* ўзлашмаси ўзининг нисбатан эскирганлиги билан характерланади.

Қадимги туркий тилда “эчки боласи, улоқча” маъносида фаол истеъмолда бўлган, эски ўзбек адабий тили даврига келиб эскилик бўёғига кирган *оулау* лексемаси 3, матнида “қовурмоқ” маъносидаги *biryān qil=*

лексемаси билан синтагматик муносабатга киришади: *Filhál bir semiz oyláyni biryán qilib, Isháq a.s. qašiya keltürdi* [11, 710a17]. Шунингдек, *biryán* сўзи *baliy* лексемаси билан “қовурилган балиқ” маъносини ҳосил қилади: *Ammá máida nán va biryán baliy erdi* [11, 725b15].

“Сигир, хўкиз” маъноси туркийча *uy* лексемаси орқали ифодаланган: *Yusuf a.s. ayttikim, semiz uylar, taza xašalar toqluy va ziráatliy yilya dalildür va aruy uylar bilä quruq xašalar qahatliqqa dal* [11, 711b13]. Шу ўринда *uy* сўзи ҳозирда айрим қипчоқ шеваларида “сигир” маъносини ифода этиш учун қўлланишини таъкидлаб ўтиш лозим.

Архаизм лексик бирликлар ўзаро синонимик муносабати билан боғлиқ ҳолда баҳоланади. Архаизм синонимия билан боғлиқ бўлгани сабабли бир синонимик уяга мансуб бирликларнинг қиёсига асосланади, нутқда шу синонимлардан энг ўринлиси танлаб ишлатилади [12, 107].

Тарихий асарлар сўз бойлигида “емак, овқат, озиқ” маъноси ўз ва ўзлашган лексемалардан ташкил топган қуйидаги синонимик қатор компонентларида мужассамлашган: *qut* [11, 713a9] – *ašliy* [11, 711b14] – *yegülük* [11, 711b23] – *yemäk* [11, 725a8] – *taám* [11, 725b10] – *tu'ma* [11, 727b22] – *azuq* [11, 717a8] – *zäd* [11, 717a10] – *máida* [11, 725b9] – *rizq* [11, 711b26]. Маънодошлиқ қаторидаги қадимги туркий тилга оид *qut* [ДТС, 471] лексемаси архаик тусга эгаллиги билан ажралиб туради: *Va Rahima yá muzdurluq, yá gadáyliq qilib, Ayyub a.s. ya qut keltürür erdi* [11, 713a9].

Uš юкламаси тарихан “мана”, “мана шу”, “мана бу”, “худди”, “худди шу”, “шундай” каби маъноларни ифодаловчи сўз сифатида мустақил равишда ҳам қўлланган. Унинг мустақил сўз сифатида қўлланиши XIII-XIV асрларга оид ёдгорликлар тилига хос бўлиб, XV аср биринчи ярмида айрим асарларда учрайди [1, 146]. 3-да ушбу архаик юклама *munča* сўзи билан қўшма сўз ҳосил қилган ва “мана шунча, ушбу қадар” семасини ифодалаган: *Ul jihatdin ba'zi mo'tabar kutubdin ušmunča söz bilä ixtisár qilildi* [11, 707a12].

Qayu сўроқ олмоши XIII-XIV асрларга оид ёдгорликлар тили учун характерли бўлиб, XV-XVI асрларда ҳам айрим асарларда қўлланганлиги маълум [1, 156]. Мазкур сўроқ олмоши 2, да икки ўринда “қайси” маъносида қўлланган: *Debankim qayu aldī mulk, Jahān anī ne yaŋliŷ etti nihān* [12, 742b25]. Ушбу маънони ифодалаш учун муаллиф, асосан, *қайси* сўзидан фойдаланган.

“Кўплаб, кўп-кўп” маъноси 3, матнида бир ўринда *чоқ-чоқ* лексемасида намоён бўлган: *...barċa xalq anīŋ bilä ċiqyandīn soŋra, šahrda zuafā dayī ċoq-ċoq matáflargä sayrya mašyul boldi* [11, 708b4]. Асосан, ўғуз гуруҳидаги туркий тилларда хос *чоқ* сўзи Навоий асарларида “кўп, мўл, талай” [12, III, 485] маъноларида қўлланишда бўлгани маълум. Ушбу лексема “катта; кўп; жуда” маъноларида ҳанузгача китобий услубда қўлланади. Тарихий асарлар сўз бойлигида бу маъно, асосан, *kör* лексемаси ёрдамида англашилган. “Юзлаб, кўплаб” маъноси эса *yüzär-yüzär* архаик лексемаси ёрдамида ифодаланган: *...xalqdīn yüzär-yüzär kiši ayirib buyurdikim, kentlär, hisárlar yasadilar* [11, 706a3].

1.3.2. Архаизм-семема. Маълумки, архаизм семемада лексема эмас, балки унинг семаларидан бири архаизм бўлади. Биз текшираётган тарихий асарлар лексикасида ҳам бир қанча архаик-маъноларни кузатиш мумкин: Масалан: туркийча *asra*= лексемасининг “сақламоқ, яширмоқ, эҳтиётламоқ” маъноси устун бўла бориши билан “тутқун қилмоқ, банд қилмоқ, қоровулламоқ” маъноси архаиклаша борган: *Har kimsäki pok esä dayádīn, Teŋri anī asrasun baládīn* [11, 728a21]; *Bu hazayandīn on yetti oylīni bir hisárya salīb, mahbus asrab qoymas erdi* [12, 741b2]. “Назорат қилмоқ, тутқун қилмоқ” маъноси, асосан, *band qil*= лексемаси билан англашилган.

Täŋri лексемаси қадимги туркий тилда 1) “осмон”; 2) “худо, тангри, илоҳ”; 3) “диний, илоҳий, ғоят гўзал, беназир”; 4) “хукмдор, хўжайин” маъноларида қўлланган [11, 544], Навоий асарлари тилида, чунончи, унинг тарихий асарларида бу сўзнинг “худо, тангри” [12, III, 180] маъноси кузатилади, холос: *Ĉun täŋri taálá amrīdīn boyun tolyodi* [11, 705a14]. Сўзнинг

семантик таркибидаги қолган маънолар эскирган ва улар ўз ва ўзлашган катламга мансуб бошқа лексик бирликлар орқали ифодаланган.

Қадимги туркий тилда *kiři* сўзи 1) “инсон, инсонга хос”; 2) “хотин, рафиқа” маъноларида қўлланишда бўлган [11, 310]. Эски ўзбек адабий тили даврига келиб лексема “хотин, рафиқа” маъносини ифодаланмаган ва “шахс, инсон, одам, киши” маъносидагина истифода этилган [12, II, 121]: *Avval kiřikim, náhaq qán qildi Qábil erdi* [11, 705b1]. “Хотин, рафиқа” маъноси асарлар матнида арабча *zavja, mankuha, haram* ҳамда сўғдча *xátun* лексемаларида намоён бўлган: *Ittifáqá anin zavjasi bu darvázadin sayrya ázim erdi* [11, 708b5]; *Tafahhus qilyándin sonra bildikim, Uryánin mankuhasidir* [11, 720b5]; *Yana bir kün öz haramläri bilä zist qilur erdi* [11, 720a26^27]; *Hamul zamán ul xátunni taláq qildi, yana birävni nikáh qildi* [11, 709b21].

Архаизмнинг ҳар икки тури лексик маънога асосланади. Архаизм-лексема моносемем лексеманинг эскириши натижасида, архаизм-семема эса полисемем лексемага хос семемалардан бирининг эскириши натижасида юзага келади. Ҳар икки турдаги архаизмнинг в оқеланиши тилнинг ўз тараққиёт йўли билан боғлиқ (архаизмга айланувчи лексик маънони ўз лексема ёки ўзлашган лексема англатишидан қатъи назар) [12, 104].

Изланишлар, тарихий асарлар сўз бойлигида архаизм-семемага нисбатан архаизм-лексема миқдор жиҳатдан кўплигини кўрсатди.

1.3.3. Грамматик архаизмлар. Туркий тиллар тараққиётининг олдинги даврларида *-an* аффикси билан ҳосил бўлувчи кўплик шакллари ҳам қўлланган. Ёзма ёдгорликлардан маълум бўлишича, бу аффикс каммаҳсул бўлиб, унинг қўлланиши айрим сўзлар билангина чегараланган. Масалан, “Девону луғотит турк” материалларига кўра, XI аср тилида бу аффикс билан *oʻyul* ва *er* сўзларидангина кўплик шакли ясалган [1, 77].

Эски ўзбек адабий тилига оид ёзма манбаларда ҳам *oʻylan, erän* сўзлари қўлланган, лекин булар фақат бирлик маъносини ифодалаган. Бу сўзларнинг кўплигини ифодалаш учун *-lär* аффикси қўшилган. Хусусан, Навоий тарихий

асарларида тубандагидек ифодаланган: *Barča na 'vda Ardašerni öz oylanlaridīn artuq tapdī* [12, 735a11]; *...qiz va oylul barisīn barčasiya erānlār libāsī kiydürülgān ...* [11, 721b26].

-ban // -iban равишдош ҳосил қилувчи қўшимча бўлиб, *-ib* равишдош аффиксига *-an* қўшилиши билан ҳосил бўлган қўшма аффиксдир. *-ban // -iban* аффиксли равишдош қадимги туркий ёдгорликлар тилига хос бўлиб, кейинчалик унинг кенг қўлланиши ўғуз гуруҳидаги туркий тилларда давом этган. Эски ўзбек адабий тилида бу равишдошнинг истеъмол доираси анча чегараланган бўлиб, шеърий асарлардагина қўлланган. 3,да икки ўринда шеърий мисраларда қўлланади, холос: *-iban: Elgā qiliban haq yolīnīn isnādī, Azm etti ču umrīnīn mi'ādī* [11, 719b22]; *-ban: Ūč miñ yašaban bu dayrni qildī maqar, Miñ munča ham olsa, qilyuluqdur bu safar* [11, 723a9].

Ҳар қандай тилга хос фонетик-грамматик, лексик-семантик тизим ихтиёрий ва ғайриихтиёрий ўзгаришга учраши табиий. Ушбу қонуният ҳар бир даврнинг ижтимоий ҳолати таъсири натижаси нуқтаи назаридан Навоий асарлари тилининг лексик таркиби учун ҳам оиддир. Изланишлар улуг мутафаккир асарларида воқеланган ва барча сўз туркумларига тааллуқли аксарият туркий сўзларнинг қадимги туркий тил давридан қўлланиб келаётганлигини тасдиқлайди [12, 114-129]. Узоқ тарихий даврлар маҳсули бўлмиш, аниқроғи, Навоий асарларида ва ундан кейинги даврларда ҳам фаол қўлланишда бўлган соф туркий сўзлар тизими ўзига хос тил занжири ҳисобланади. Бу сўзлар турли даврларда, турфа адабий-тарихий асарларда мавжудлиги жиҳатидан тарихийдир. Бундай сўзлар илмий адабиётларда архаизмлар, яъни архисема [умумсема] деб аталади [11, 64].

Архисема ҳар қандай тил луғат таркиби учун хос бўлиб, универсал ҳамда ижтимоий аҳамиятига кўра энг муҳим лексик-семантик воситалар занжиридир. Навоий асарлари тилида асосий луғат фонди деб юритилувчи маълум турғун ядро – архисеманинг борлиги аниқ [11, 65].

Шунинг учун эски ўзбек адабий тили тарихида, жумладан, Навоий асарлари лексикасида асосий луғат фонди деб аталувчи лексик тизимнинг моҳияти, қўлланиш доираси, ҳажми ва чегарасини белгилаш тилшунослик, қолаверса, Навоий асарлари лексикасини ўрганиш учун ўта муҳимдир [11, 85-89].

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Abdurahmonov G., Shukurov Sh., Mahmudov Q. O'zbek tilining tarixiy grammatikasi. – T.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, -T. 2008. – B.146.;
2. Abduvaliyeva D. Алишер Навоий тарихий асарларида ижтимоий-сиёсий лексика. “Навоий – замон ва халқларни бирлаштирувчи буюк даҳо” мавзусидаги халқаро илмий-амалий форум. Қозоғистон. 2021. –Б.135-141
3. Abduvaliyeva D. The Scale of Archaic Words in the Lexicon of Alisher Navoi's Historical Works. International journal of multidisciplinary research and analysis ISSN(print): 2643-9840, ISSN(online): 2643-9875 Volume 04 Issue 01 January - **Kaliforniya**, 2021 DOI: 10.47191/ijmra/v4-i1-08, Impact Factor: 5.522, Page No.- 441-444
3. Abduvaliyeva D. Turkic lexemes in the historical works of Alisher Navoi. ACADEMICIA An International Multidisciplinary Research Journal (Double Blind Refereed & Peer Reviewed Journal) India DOI: 10.5958/2249-7137.2021.00965.4, ISSN: 2249-7137 Vol. 11, Issue 3, March 2021 Impact Factor: SJIF 2021 = 7.492
4. Навоий куллиёти, Сулаймония кутубхонаси, Фотиҳ фонди, Истанбул, № 4056 инвентарь рақамли қўлёзманинг электрон микрофильми, Китоби таворихи мулук – Б. 729а-743б.;
5. Навоий куллиёти, Сулаймония кутубхонаси, Фотиҳ фонди, Истанбул, № 4056 инвентарь рақамли қўлёзманинг электрон микрофильми, Китоби таворихи анбиё – Б. 705а-728б.;

6. Алишер Навоий асарлари тилининг изохли луғати, I-IV. – Тошкент: Фан, 1983-1985. I – 1983, 646 б; II – 1983, 642 б; III – 1984, 622 б; IV – 1985, 636 б.
7. Древнетюркский словарь. – Л.: Наука, 1969. – 675 с.
8. Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili.1. –Т. Mumtoz so'z. 2010. – В.100.;
9. Дадабоев Х., Ҳамидов З., Холманова З. Ўзбек адабий тили лексикаси тарихи. Фан. –Т. 2007. –Б. 28.;
10. Рустамов А. Ўзбек адабий тилининг илк даврига бир назар. Низомий номли ТДПИ. Лингвистик тўплам. 113. –Т. 1973. –Б. 114-129.;
11. Ҳамидов З. Навоий асарлари тили лексикаси (умумистеъмолда бўлган фаол сўзлар хусусида)// Тилшуносликнинг долзарб масалалари. III. –Т.2006. –Б. 85-89.;
12. Эгамова Ш. Д. Алишер Навоий асарлари тилидаги қадимги туркий лексик бирликлар. Фан ва технология. – Т. 2010. – Б. 50.